

ІДЕЯ КООПЕРАЦІЇ В ТЕОРЕТИЧНІЙ ДУМЦІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується розвиток ідеї кооперації в творах О. Чаянова, М. Туган-Барановського, М. Бухаріна, В. Леніна, О. Рикова та інших представників політико-економічної думки. Їх праці дають можливість розібратися з сутністю кооперації в певній історичній ретроспективі.

Ключові слова: кооперація, селянство, економіка, державна політика.

В статье анализируется развитие идеи кооперации в произведениях А. Чаянова, М. Туган-Барановского, Н. Бухарина, В. Ленина, А. Рыкова и других представителей политико-экономической мысли. Их труды дают возможность разбираться с сущностью кооперации в определенной исторической ретроспективе.

Ключевые слова: кооперация, крестьянство, экономика, государственная политика.

In the article development of idea of co-operation is analyzed in works A. Chayanova, M. Tugan-Baranovskogo, N. Bukharina, V. Lenin, A. Rykova and other representatives of politiko-ekonomicheskoy idea. Their labors enable to understand with essence of co-operation in a certain historical retrospective view.

Key words: co-operation, peasantry, economy, public policy.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.

Об'єктивна необхідність вивчення кооперативних процесів в Україні нині крім економічних факторів зумовлюється чинниками державно-політичного характеру. Становлення політичних партій і громадських рухів в Україні відбувається в умовах стрімкого зростання соціальної напруженості. Це призводить до деякої дискредитації демократичних цінностей в очах значної частини населення. Українська кооперація є демократичною інституцією, з глибоко вкоріненими національними традиціями і до того ж аполітичною, такою, що орієнтується на задоволення потреб простих людей, тому вона виступає і виступатиме в майбутньому природним союзником і однією з головних опор демократичних процесів в Україні. Кооперація тісно пов'язана з вирішенням соціальних потреб суспільства. Кооперативний рух за своєю природою спрямований на поліпшення життя членів кооперації, він органічно поєднує ефективне господарювання, дієву конкуренцію з принципами соціальної справедливості. Отже, кооперативний рух залишається саме тією інституцією, яка сполучає демократичні ідеї з ідеалами соціальної справедливості і соціального захисту населення. Кооперація як система, що спрямована на інтеграцію, життєво зацікавлена у зміцненні господарських, політичних і культурних зв'язків між різними країнами.

Тому, дослідження ідеї кооперації в теоретичній думці України дає можливість розібратися з сутністю кооперації в певній історичній ретроспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Аналіз ідеї кооперації здійснено в працях українських науковців: Л. Горкіної [6], С. Кульчицького [7; 8], В. Марочка [11]. В них досліджується історико-економічний аспект проблеми.

Виділення невирішених раніше аспектів загальної проблеми, яким присвячується стаття. Однак, до цього часу недостатньо дослідженими є особливості теоретичного розуміння сутності кооперації в політико-економічній думці першої чверті ХХ ст. з точки зору державного управління.

Формулювання мети статті. Автор статті ставить за мету, спираючись на праці теоретиків економічної думки висвітлити сутність ідеї кооперації в першій чверті ХХ ст., що стали основою для здійснення державної нової економічної політики на території України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кооперація – один із найцікавіших феноменів людської культури. Один із найпопулярніших і найпоширеніших у світі її видів – кооперація споживча, завдання якої задовольнити потреби і прагнення людей як споживачів та захистити їх економічні інтереси. Кооперація дає можливості для розвитку процесів концентрації та

спеціалізації господарств на виробництві якогось конкретного виду продукції поза вказаними рамками, шляхом об'єднання їхніх зусиль у формі взаємовигідного співробітництва з метою одержання максимального ефекту від використання ресурсів кожного з учасників кооперації. Кооперація тісно пов'язана з вирішенням соціальних потреб суспільства. Кооперативний рух за своєю природою спрямований на поліпшення життя членів кооперації, він органічно поєднує ефективне господарювання, дієву конкуренцію з принципами соціальної справедливості.

Ідею кооперації в теоретичному плані досліджувало багато різних вчених. На діяльності деяких з них, ми зупинимося в нашому дослідженні.

О. Чаянов – видатний радянський економіст та письменник. Основні його наукові дослідження було зроблено в галузі економіки сільського господарства, кооперації, планування, організації сімейного селянського господарства і переходу від політики «військового комунізму» до нової економічної політики. О. Чаянов обґрунтував висновки про граничність процесів кооперування, ставив проблему визначення оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств. Вчений поглибив ідею так званої вертикальної концентрації, яка знайшла більш закінчене вираження у його праці «Організація селянського господарства» [16]. О. Чаянов розробив також концепцію «кооперативної колективізації» селянського господарства. Процес кооперування за О. Чаяновим, дозволяв, не знищуючи дрібного селянського господарства, виділити та організувати на базі великого виробництва ті галузі його роботи, де це давало необхідний економічний ефект. Створювалась така система кооперативного господарства, де самі селяни у власних інтересах і в міру реальних можливостей визначали ступінь і форми використання великого суспільного виробництва. «Кооперативна колективізація», як вважав О. Чаянов, являла собою найкращий шлях внесення в селянське господарство «елементів великого господарства, індустріалізації і державного плану» [24, с. 15-16]. Судячи з версії М. Бухаріна, чаяновські ідеї «самоколективізації» селянських господарств через кооперацію ввійшли в ленінський кооперативний план соціалістичного розвитку села [2, с. 146-230; 3, с. 89-90].

Г. Архіпов – спеціаліст з питань цукрового виробництва в Україні, прихильник ідей О. Чаянова, був переконаний, що земельна реформа при всіх змінах політичного ладу повинна піти «в одному й тільки одному напрямку: докінчена селянизація землі і рішучий поворот сільського господарства в бік його інтенсифікації. Кооперація повинна зробити цю форму практично здійснюемою, інакше вона залишиться поза цією епохою» [6, с. 182-183].

Головним ідеологом і діячем українського кооперативного руху був М. Туган-Барановський. У 1918 р. вийшли друком три його фундаментальні книги і близько десяти статей, у яких викладена

теорія і частково історія кооперації. Найважливішими його працями були: «Соціальні основи кооперації», «Соціалізм, як позитивне вчення», «Кооперація, соціально-економічна природа і мета» [11, с. 87]. Заслуга М. Туган-Барановського полягає в тому, що йому вдалося узагальнити і з'ясувати найсуперечливіші проблеми кооперативного руху з точки зору наукового аналізу. Він дав вичерпне визначення кооперації, як господарської системи дрібних виробників. Кооперативи, вважав М. Туган-Барановський, з'являються для задоволення господарських інтересів виробників. Кооперативне об'єднання на його думку, це не організація і навіть не робоча спілка [14, с. 57]. Воно є господарським об'єднанням задля економічної вигоди окремих груп людей. Для його створення, окрім матеріальних коштів, необхідна передусім добровільна згода безпосередніх учасників виробничого процесу. Товариство можна вважати кооперативним лише тоді, якщо воно ставить за мету не одержання прибутку на витрачений капітал, а передусім покращення добробуту своїх членів шляхом спільного господарювання [14, с. 100].

М. Туган-Барановський, торкаючись соціально-класової та економічної природи самої кооперації, визначив три основні її форми: пролетарську, селянську і дрібнобуржуазну. Для селянина, за словами вченого, кооперація – єдино можливий засіб піднесення його економічного стану. Участь селянського господарства в кооперації зумовлюється не лише зовнішніми факторами, а насамперед внутрішніми потребами дрібнотоварного виробництва, його господарськими інтересами. Селянське господарство, об'єднане в кооперативи, залишалось дрібним, але за рахунок саме кооперації посилювало свою економічну сталість. Селянин відчував себе не ізольованим, а «осередком складної кооперативної організації». Селянська кооперація не руйнує самого селянського господарства, не перетворює його з індивідуального на колективне [14, с. 342-347].

Тому, за словами М. Туган-Барановського, кооперація не змінює соціально-економічної природи селянського господарства. Водночас, його участь в кооперації має визначальне і доленосне значення для кооперативної системи взагалі. «В сільському господарстві, без всякого сумніву, кооперативна організація праці буде пануючою формою суспільного господарства» [15, с. 10]. В кооперативах будуть працювати насамперед середні й заможні селяни, які забезпечать організаційно-господарську сталість кооперативної системи взагалі.

Для М. Туган-Барановського, який, незважаючи на прижиттєві політичні ярлики та звинувачення, залишався соціалістом, важливим науковим завданням якого було з'ясування перспектив соціалістичного ідеалу. Його теорія кооперації – це спроба вченого пристосувати соціалістичний ідеал на кооперативному ґрунті, у чому він не раз зізнавався. «Сучасний соціалізм і селянська

кооперація, – писав він, – йдуть не протилежними, але різними шляхами» [14, с. 347]. Кооперація не є базою концентрації селянського господарства і його підготовкою до соціалізму. Зазначимо, що М. Туган-Барановський покладав надії на кооперацію в галузі обміну, нехтуючи виробничими сільськогосподарськими кооперативами, точніше – не вірив у їх перспективу. Селянин, як дрібний товаровиробник, не поступиться власним господарством, ніколи не кооперує виробничу галузь, не сприйме і колективне господарство. Навіть, аби селянська кооперація досягнула свого логічного завершення, охопивши повністю обіг та виробництво, ми одержали б виробничу артіль. А їх злиття призвело б до створення «селянської виробничої асоціації», яка не мала б нічого спільного з колективізмом. Ця асоціація, на думку вченого, була б господарською системою, яку за усіма її ознаками, можна було б назвати кооперативним соціалізмом [14, с. 475-476]. Власником засобів виробництва була б асоціація, яка водночас керувала б суспільним виробництвом. Отже, кооперація не торує шлях до соціалізму, до колективізму, позаяк дрібний товаровиробник не погодиться розлучитися з власним господарством.

Суспільний ідеал М. Туган-Барановського відмінний від ідеалу більшовиків. «Все суспільство повинно стати кооперацією – ось що є найвищою метою суспільного розвитку і ми, кооператори, повинні розуміти, що ми працюємо задля здійснення найвищого суспільного ідеалу» [11, с. 96].

Деяко інший суспільний ідеал намагалися створити більшовики. І відповідно їх ставлення до селянства і проблем кооперації було зовсім не таким як у М. Туган-Барановського. Заходи радянської влади в галузі земельної політики: відміна приватної власності на землю, зрівняльне землекористування, всіляке сприяння спільній обробці землі, надання переваги трудовому комуністичному, артільному господарству перед одноосібним ... з метою найскорішого досягнення соціалізму [5, с. 334], були повністю перенесені у законодавство України. Програмними для радянських теоретиків у ставленні до селянства залишалось положення, сформульоване В. Леніним навесні 1921 р.: «Продукт соціалістичної фабрики, що обмінюється на селянське продовольство, не є товар у політико-економічному розумінні, у всякому разі не тільки товар, вже не товар, перестає бути товаром» [9, с. 245].

Нова економічна політика повинна була змінитися іншою – побудови комунізму. Останній публічний виступ В. Леніна 20 листопада 1922 р. закінчувався такими словами: «З Росії непевської буде Росія соціалістична». Це запевнення не залишало сумніву щодо головного вектору більшовицької політики – ліквідації приватної власності. Власність поміщиків і великих підприємців була ліквідована шляхом націоналізації. Власність так званої дрібної буржуазії; тобто мільйонів і десятків мільйонів селян, кустарів, ремісників мала бути ліквідована іншими засобами. Селянин-

власник і радянська держава були явищами не сумісними. Закликаючи партію більшовиків навчитися торгувати, щоб налагодити ринкову «змичку» з селянством, Ленін не робив таємниці з того, що вважає її тимчасовим явищем. Він ставив за мету відповідно до партійної програми змінити шляхом колективізації соціальну природу індивідуальних селянських господарств [8, с. 22].

Однак у своїх останніх творах В. Ленін змінив точку зору на перспективи взаємовідносин держави і селянства. У січні 1923 р. він продиктував статтю «Про кооперацію», яка перекреслювала його попередню концепцію. Цю статтю слід вважати не тактичним, а стратегічним відступом до непу від політики «воєнного комунізму», тобто відступом від програми РКП(б). В праці «Про кооперацію» В. Ленін зробив замасковану спробу ревізії комуністичної доктрини в її найбільш вразливому пункті – аграрних відносинах [7, с. 12]. Вписуючи кооперацію у створюваний ним суспільно-економічний лад, В. Ленін залишав у розпорядженні селян їх власність, тобто відмовлявся від доктринальної вимоги сконцентрувати селянську власність шляхом колективізації в рамках партійної олігархії. Інакше кажучи, йому в кінці життя здавалася достатньою проведена в добу «воєнного комунізму» експропріація власності поміщиків і буржуазії. У праці «Про кооперацію» В. Ленін заявив, що контрольовані державною партією «командні висоти» економіки (в його термінології – «суспільна власність на засоби виробництва») в поєднанні з «ладом цивілізованих кооператорів» утворюють соціалістичне суспільство [10, с. 351-358]. Це був замаскований, але цілком певний відхід від комуністичної доктрини. Адже кооператив, на відміну від усіх інших форм колективного господарювання, що відрізняється одна від одної тільки ступенем відчуження власності (комуна, артіль, товариство суспільного обробітку землі) не здатний існувати без ринку й товарно-грошових відносин.

Зі статті «Про кооперацію» для більшовицької партії випливав стратегічний висновок: замість того, щоб колективізувати селянина-власника попри його волю, треба створювати умови для розгортання на селі кооперативного руху. Розв'язувалася ситуація з селянином, яка у програмі комуністичного будівництва була безвихідною: всі розуміли, що власники на колективізацію добровільно не підуть.

Економісти-теоретики більшовицької партії М. Бухарін та О. Риков також розуміли згубність для села політики колективізації. В березні 1925 р. на Всесоюзних зборах колгоспників М. Бухарін свідомо торкнувся питання про співвідношення процесів кооперування і колективізації. «Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Головна дорога піде по кооперативній лінії. Колективні господарства – це не головна магістраль, а одна із

додаткових, але надзвичайно важливих шляхів. Коли справа кооперування селянства отримає сильну підтримку з боку техніки, яка розвивається, електрифікації, коли ми будемо мати більше тракторів, тоді збільшаться і темпи переходу до колективного землеробства. Один бік руху буде доповнювати інший, один струмок зіллється з іншим у величезний потік, який приведе нас до соціалізму» [12].

У квітні 1925 р. М. Бухарін висунув гасло-звернення до селян: «Збагачуйтесь, накопичуйте, розвивайте своє господарство. Тільки ідіоти можуть говорити, що у нас завжди повинна бути біднота; ми повинні тепер вести таку політику, в результаті якої у нас біднота зникла б» [1, с. 136].

Офіційно гасло М. Бухаріна було дезавульоване, проте воно стало передумовою для висунутої на XIV з'їзді РКП(б) пропозиції О. Рикова про надання умов для вільного накоплення в куркульських господарствах [4, с. 15]. У своєму другому листі до села «Про кооперацію» О. Риков писав: «Через сільськогосподарську кооперацію лежить самий прямий шлях для трудових селянських мас до

кращого, ситнішого і більш спокійного життя... Хороший сільський кооператив може підняти на ноги ціле село, витягнути його із нестатків» [13, с. 382-383].

Таким чином, ідея кооперації знайшла своє вираження в цілому ряді робіт О. Чаянова, М. Туган-Барановського, М. Бухаріна, В. Леніна, О. Рикова та інших представників політико-економічної думки. Проте, про концепцію «кооперативного соціалізму» ми можемо говорити лише і теоретичному плані. Після смерті В. Леніна відбулося повернення до вимог програми РКП(б) про відчуження селянської власності шляхом колективізації, що призвело в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. до таких трагічних наслідків як експропріація і депортація найбільш заможної верстви селянства, терору голодом при одночасному примусовому охопленні колгоспами основної маси жителів села. В цей же час наступила фізична та ідеологічна розправа над представниками економічної думки, пам'ять про яких на довгі десятиліття зійшла з наукового обрію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бухарин Н. И. О новой экономической политике и наших задачах. Доклад на собрании актива Московской организации 17 апреля 1925 г. / Н. И. Бухарин // Избранные произведения. – М. : Политиздат, 1988. – С. 122–145.
2. Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз. 1925 г. / Н. И. Бухарин // Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1988. – С. 146–230.
3. Бухарин об оппозиции Сталину. Интервью с Б. И. Николаевским // Социалистический вестник. – 1965. – № 4. – С. 89–90.
4. Валентинов Н. (Н. Вольский). Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания / Н. Валентинов. – М. : Современник, 1991. – 367 с.
5. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: февраль 1917 г. – апрель 1918 г.: в 3-х томах. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 3. – 771 с.
6. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні / Л. П. Горкіна. – К. : Наукова думка, 1994. – 244 с.
7. Кульчицький С. В. Непівська концепція «кооперативного соціалізму» / С. В. Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики і українському селі (1921-1928 рр.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 4–13.
8. Кульчицький С. В. Теоретичні аспекти нової економічної політики / С. В. Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 14–28.
9. Ленін В. І. Наказ від РПО (Ради праці і оборони) місцевим Радянським установам / В. І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 43. – С. 245–269.
10. Ленін В. І. Про кооперацію / В. І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 351–358.
11. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : МР Kots Publishing, 1995. – 224 с.
12. Правда. – 1925. – 6 марта.
13. Рыков А. И. Избранные произведения / А. И. Рыков. – М. : Экономика, 1990. – 495 с.
14. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 495 с.
15. Туган-Барановський М. І. Остання мета кооперації / М. І. Туган-Барановський // Українська кооперація. – 1918. – № 1. – С. 1–11.
16. Чаянов А. В. Организация крестьянского хозяйства / А. В. Чаянов. – М. : Центр Товарищество. «Кооп. издательство», 1925. – 215 с.
17. Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / А. В. Чаянов. – М. : Издание Книгосоюза, 1927. – 412 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., професор;
Лазарева О. В., к.е.н., доцент.

© Скрипник В. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії 15.04.2012 р.

СКРИПНИК Віктор Володимирович – кандидат історичних наук, державний службовець сьомого рангу.

Коло наукових інтересів: становлення ідеї кооперації.